

Onnik Jamgoçyan,

Reformlar Zamanı: Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul,

çev. Serkan Keçeci, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2025, 286 s.,

ISBN 978-625-8055-83-2

Müslüman ve Türkçe konuşanların yanı sıra gayrimüslim gruplara dair yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, Osmanlı toplum yapısının daha iyi anlaşılmasına katkı sunmaktadır. Başta Fenerli Rumlar olmak üzere bu grupların Osmanlı yönetici eliti ile olan yakın ilişkileri düşünüldüğünde bunlar üzerine yapılan çalışmaların Osmanlı tarihinin daha iyi anlaşılmasına sağlayacağı katkı büyüktür. Bu grupların başında ise Ermeniler gelmektedir. Bu “milletler” üzerine yapılan ve yapılacak olan çalışmalar, Osmanlı toplum yapısının anlaşılmasında elzemdir.

2015 yılında Fransızca (*Le Temps des Réformes: L'Arménie ottomane, Mahmoud II, le Tanzimat, Constantinople, 1780-1860*) ilk baskını yapan bu çalışma, Osmanlı Ermeni toplumuna dair önemli bir boşluğu doldurmaktadır. Jamgoçyan'ın bu eseri, Panthéon Sorbonne Üniversitesinde 1988'de Prof. Dr. Robert Martan başkanlığında toplanan jüriye karşı savunulan *Les finances de l'Empire Ottoman et les financiers de Constantinople (1732-1853)* isimli doktora tezine dayanmaktadır. Bu tezin ilk kısımları daha da genişletilerek 2013 yılında *Les Banquiers des Sultans: Juifs, Grecs, Français, Arméniens, Constantinople 1650-1850*¹ ismi ile kitaplaştırılmıştır. Tezden hareketle üretilen diğer kitap olan *Le Temps des Réformes: L'Arménie ottomane, Mahmoud II, le Tanzimat, Constantinople, 1780-1860* isimli eser ise *Reformlar Zamanı, Osmanlı Ermenileri, II. Mahmud, Tanzimat ve 1800-1860 Yılları Arasında İstanbul* adı altında Serkan Keçeci tarafından çevrilmiştir. Çalışma, editör Sadık Müfit Bilge tarafından yazılan *Takdim*, tercüman tarafından kaleme alınan *Mütercimin Önsözü*, Jamgoçyan'ın Türk okur için yazdığı önsöz ve elli bir başlıktan oluşmaktadır.

Yabancı arşivler kullanılarak yapılan çalışmalar, Osmanlı toplumunun daha iyi anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır. Başta Osmanlı ülkesinde bulunan elçilerin raporları olmak üzere resmi görevliler ve seyyahların gözlemleri, Osmanlı toplumun daha iyi anlaşılmasında önemli kaynaklardır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin farklı kurumları tarafından üretilen belgelere yansımayan birçok konu

1 Bu çalışma daha sonrasında Erol Üyepazarcı tarafında Türkçeye kazandırılmıştır. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sarraflık, Rumlar, Museviler, Frenkler, Ermeniler (1650-1850)*, çev. Erol Üyepazarcı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017), 212 s.

ile söz konusu yabancıların rapor ve eserlerinde karşılaşılabilmektedir. Bu açıdan Jamgoçyan'ın bu eserinin başta Fransa arşivleri olmak üzere İngiliz, İtalyan, İsveç arşivlerinin yanı sıra bu ülkelerin milli kütüphaneleri ve Alexandre Timoni Arşivi gibi özel arşivlerden de fazlasıyla yararlandığı görülmektedir. Diğer yandan çalışma, geniş bir seyahatname literatüründen de beslenmektedir. Kitabın tarihi kapsamı içerisine giren dönemde Osmanlı toplumunu görme imkânı yakalayan ve bu konuda anı, seyahat notları gibi çeşitli eserler ortaya koyan yazarların çalışmalarından da fazlasıyla yararlanılmıştır. Başta Fransızca yazılan seyahatnameler olmak üzere yazar, geniş bir anı literatürü kullanmıştır. Zaman zaman doğrudan yapılan alıntılar ile bu yazarların sesine de kulak verilmiştir. Son yüzyılda akademiye Fransızcanın giderek yerini İngilizceye bıraktığı düşünüldüğünde *Reformlar Zamanı*, Fransızca arşiv malzemesi ile eski ve yeni literatürün Osmanlı tarihi için kıymetini yeniden Türk okuyucuya hatırlatmaktadır.

Osmanlı toplumunun anlaşılmasında az kullanılan diğer bir kaynak ise toplumun farklı kesimleri tarafından üretilmiş eserlerdir. Osmanlı toplumun en yüksek okuma yazma oranına sahip olanların başında gelen Ermeniler tarafından kaleme alınan tarih, anı gibi eserler de hem Ermeni toplumu hem de Osmanlı tarihi açısından önemli fakat bir o kadar da az kullanılan kaynaklardır. Özellikle Ermeni *amira* sınıfı ve patrikliğinin Osmanlı devlet erkânı, Yeniçeriler, saray mensupları gibi devletin önemli kademeleri ile olan ilişkileri düşünüldüğünde bunlar tarafından yazılan eserler, Osmanlı tarihi açısından dikkate değer kaynaklardır. Bu açıdan bakıldığında Jamgoçyan'ın çalışmasında söz konusu Ermenice dilli çalışmalardan oldukça fazla beslendiği görülmektedir. Bu açıdan eser, okuyucuya Osmanlı toplumunun farklı grupları tarafından üretilmiş olan eserlerin kıymetini göstermektedir.

Reformlar Zamanı, genel olarak 18. yüzyılın ikinci yarısından 19. yüzyılın sonlarına kadarki süreçte Ermeni toplumu üzerine odaklanmaktadır. Özelde ise II. Mahmud ve sarrafı Kazzâz Artin'in hayat hikayesidir. İki tarihi şahsiyetin aralarındaki yakın ilişki, dostluk, yaptıkları icraatların bir anlatımı yapılmaktadır. Bu yapılrken aynı dönemde Ermeni toplumunun tarihi de anlatılmaktadır. Özellikle Ermeni *amira* sınıfı üzerinde durulmaktadır. Ermeni sarrafların Osmanlı ekonomisinde oynadığı rol, darphanedeki görevleri, Osmanlı maliyesinin düzenlenmesindeki katkıları ayrıntısı ile anlatılmıştır. Bu açıdan kitap, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin sosyo-ekonomi tarihidir. Bu tarih anlatılırken özellikle Ermeni toplumunun oynadığı rol üzerinde durulmuştur. Jamgoçyan, bir bakıma Kazzâz Artin'i bu büyük anlatının içerisine yerleştirmektedir. Bu nedenle kitabın ilk bölümlerinde daha çok Ermeni toplumu üzerine odaklanılmaktadır. İstanbul'da bir Ermeni Patrikliğinin kurulması,

başkentte Ermeni nüfus ve nüfuzunun artması, sarraflık mesleği ve Ermenilerin Osmanlı ekonomisindeki etkisi gibi konulara değinilmektedir. Aynı zamanda bu bölümlerde Osmanlı Devleti'nin Rusya, İsveç gibi ülkeler ile olan ilişkileri ve özellikle de Ermenilerin bu ilişkilerdeki rolü üzerinde odaklanılmaktadır. Rusya ile Ermeniler arasındaki temasın yanı sıra Osmanlı Devleti ile İsveç arasındaki ittifakın ortaya çıkmasında Ermeni dragomanların etkisi ortaya konmaktadır.

İlk bölümleri daha sonra Osmanlı iktisat ve sosyal tarihine dair bölümler takip etmektedir. Sekizinci bölüm ile Yahudilerin Osmanlı Darphanesinden uzaklaştırılması, Düzyanların giderek bu kurumda etkinliğinin artması, Yeniçeriler, Yahudi sarraflar, Halet Efendi ve Ermeniler arasındaki ilişkilere dair bilgiler verilmektedir. Bu bölümlerde özellikle Ermeni sarrafların yükselişine odaklanılmıştır. Düzyanlar başta olmak üzere Ermeni *amira* sınıfının yükselişi bu bölümlerin odak noktasıdır. Bu yapılırken arşiv malzemesi ve anılardan alınan anekdotlar ile anlatım zenginleştirilmiştir.

Yirminci bölümden itibaren daha çok Kazzâz Artin ve II. Mahmud dönemine odaklanılmaktadır. Özellikle ikili arasındaki dostluk, bu dostluğun Ermeni topluluğu üzerindeki etkisi, birlikte alınan kararlar bu bölümlerin konusudur. Ayrıca Yunan İsyanı, Yeniçeriliğin ilgası, Osmanlı-Rus Savaşı, Edirne Antlaşması, Mısır meselesi gibi bu dönemde yaşanan önemli olaylardan da bahsedilmektedir. Fakat bu yapılırken daha çok bu olaylarda Kazzâz Artin ve Ermeni milletin'in oynadığı role odaklanılmaktadır. Bu açıdan bu bölümlerde Vak'a-i Hayriye'de Kazzâz Artin tarafından Ermenilerden Sultanın korunması için kurulan askeri birlikler, padişah tarafından Kazzâz Artin'e verilen tasvir-i hümayun, onun tarafından Sultana hediye edilen vapur gibi konuların da anlatımı yapılmaktadır. Ayrıca bu bölümlerde reformlar zamanında Ermeni milletin'in yaşadığı dönüşüm ve sorunlardan da bahsedilmektedir. Misyonerlik kapsamında giderek yayılan Katolik ve Protestan mezheplerinin Ermeniler içindeki artışı, bu süreçte yaşanan sorunlar, sürgünler, Ermeniler ile Roma arasındaki ilişkiler üzerinde durulmaktadır. Özellikle Katolik ve Protestan Ermenilerin birer millet olarak tanınmasının hikayesi anlatılmaktadır. Bu süreçte yaşanan sorunlar ile birlikte Kazzâz Artin'in oynadığı rol üzerinde durulmaktadır. Söz konusu bölümlerde bu konular ile birlikte ele alınan diğer bir konu ise Yunan İsyanı ve 1828-1829 Osmanlı-Rus harbidir. Osmanlı Devleti, bu savaşı bitiren Edirne Antlaşması ile önemli bir tazminat yükümlülüğü altına girmiştir. Osmanlı topraklarını işgal eden Rus ordularının bu bölgeleri tahliyesi, üç taksit ile ödenmesi kararlaştırılan söz konusu tazminata bağlıdır. Bu doğrultuda Jamgoçyan, bu ödemelerin yapılmasında Kazzâz Artin'in oynadığı kritik rol

üzerinde ayrıntısı ile durmakta ve onun Osmanlı topraklarının tahliyesini nasıl sağladığını anlatmaktadır.

Kitabın kırkinci bölümünden sonra daha çok Ermeni toplumunun modernleşme sürecine odaklanılmaktadır. Batı kültürü ile karşılaşma sonrasında yaşanan süreç son bölümlerin ana konusudur. Modern iktisadi kurumların etkilerinin yanı sıra Avrupa'da eğitim gören Ermeni gençlerin Avrupalı fikirlerden etkilenmesi ve ortaya çıkan yeni durumun bir anlatımı yapılmaktadır. Bu doğrultuda nesiller arasındaki çekişmenin yanı sıra bu gençler ve *amiralar* arasındaki mücadelelerin anlatımı, modernleşme sancılarının Ermeni toplumundaki etkilerini göz önüne sermektedir. Bu kapsamda 3000'lerin *Gösterisi ve 18 Eylül 1841 Tarihi Arzuhal* ile Ermeni toplumunun hak arayışına bir örnek sunulmaktadır. Son bölümde ise Ermeni toplumunun önde gelen ailelerinden olan Düzyanlar ve Tıngırların önemli kişilerinin hayat hikayelerine yer verilerek kitaba son nokta konulmaktadır.

Genel itibarı ile *Reformlar Zamanı*'nda Ermeni toplumunun bir tarihi olan bu kitap, özelde Osmanlı tarihinde eşine az rastlanır Sultan II. Mahmud ve onun bir Ermeni tebaası olan Kazzâz Artin'in hikayesidir. Bununla birlikte kitabın Fransız okuyucuya hitaben yazıldığı da unutulmamalıdır. Bu nedenle Türk okuyucu için genel kabul görmüş konular için dipnotlarda açıklama yapılma ihtiyacı hissedilmiştir. Diğer yandan kitabın bölümleri genel olarak birkaç sayfadan oluşmaktadır. Üzerine kitaplar yazılabilecek genişlikte olan bu bölümlerin daha çok az bilinen olaylar ve anekdotlara dayandığı görülür. Bununla birlikte bu çalışma, Osmanlı arşivinden ziyade yabancı arşivlere dayanmaktadır. Bu durum ilk başta bir eksiklik olarak görülebilir. Fakat eserin çok farklı yabancı arşivler ve literatürü kullanılması sonucunda yazıldığı düşünüldüğünde Jamgoçyan'ın yapılması zor bir işi başarıyla yaptığı da söylenmelidir.

Son olarak mütercimim sadece Fransızca değil Osmanlı tarihine de hâkim olduğu belirtilmelidir. Metin Türkçeye aktarılırken kurum ve kuruluş adlarının yanı sıra unvan ve tabirlerin Osmanlıca orijinaline uygun bir şekilde çevrilmesine dikkat edilmiştir. Bu yapılarak dönemin ruhunun okuyucuya daha iyi yansıtıldığı da belirtilmelidir. Nihayetinde *Reformlar Zamanı*, XIX. yüzyılın ilk yarısında Ermeni toplumu ve Osmanlı tarihine çok geniş bir arşiv ve literatür penceresinden bakmaktadır. Bu nedenle Jamgoçyan'ın bu çalışmasının ortaya koyduğu verilerin yanı sıra yeni çalışmaları da teşvik edeceği söylenebilir.

Hüseyin Yılmaz

Manisa Celal Bayar Üniversitesi